

שרה הלפרין

אוטוביוגרפיה של שפע

מעיין שופע של זיכרונות - סיפורים, מעשים, אימרות והגים - זורם על דרך השיחה הקולחת בשלושת הכרכים של "כתבי וידוי וזיכרון", שראו אור בהוצאה מיוחדת לכבוד הגיעו של מחברם, פרופ' דב סדן, לגבורות. גם הביבליוגרפיה של כתביו מאת החוקר ג. קרסל (הנלווית בכרך מיוחד לכתבים אלה) וגם הביוגרפיה שלו ב"לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים" (קרסל, תשכ"ז), מעידות על הפוריות העצומה של סדן, התורמת לכל ענפי הפעילות הספרותית ועל קשת הגוונים העשירה של נושאו, ש"קשה למצוא להן אח ורע בדור האחרון של סופרי עברית" (לכסיקון, עמ' 471). 1150 ערכים מכיל החלק הראשון בביבליוגרפיה שלו בספרים שהופיעו בשנים תרפ"א-תשמ"א (1921-1981) ובעיתונות ובכתבי-עת עד שלהי 1936. ומי יודע לאיזה מספר תגיע הרשימה בחלק השני של הביבליוגרפיה, שבו יירשמו כל מאמריו ורשימותיו של סדן, שנכתבו משנת 1936 ועד היום.

שני הכרכים הראשונים של "כתבי וידוי וזיכרון" הם ההדרה מחדשת של ספרים שראו אור לפני שנים רבות. הראשון שבהם, "ממחוז הילדות", יצא לראשונה בשנת תרצ"ח (1938), ובו מתוארים ימי ילדותו של דב סדן עד ראשית מלחמת העולם הראשון. השני, "ממעגל הנועורים", נתפרסם לראשונה בתש"ו (1945), ועיקר עניינו ימי נעוריו של המחבר המספר עד סופה של אותה מלחמה. הכרך השלישי, "עיר ואם בעיני בניה", מכיל אף הוא דברים שנדפסו קודם-לכן, כגון: "אחרית השעשועים" (תש"ו), "מעשים שהיו כך היו" (תש"ז) ועוד. אבל רובו לא נדפס, בעיקר החלק הראשון המכיל זיכרונותיהם של ארבעה אנשים מעירו.

אפשר לראות את שלושת הכרכים כאוטוביוגרפיה נרחבת, המספרת את קורות מחברם, כשהן ארוגות במסכת ההיסטורית והסוציולוגית של חיי היהודים בגליציה המזרחית בסוף המאה הקודמת וראשיתה של המאה הנוכחית, מנקודת התצפית של ילד שגדל והתבגר בסביבות ברודי ולבוב. נקודת-תצפית זו ("ה'אני' החווה") מושפעת כאן, כבכל אוטוביוגרפיה או סיפור בגוף ראשון, מן הניסיון האישי והציבורי שנצטבר בתודעת המחבר בתקופה שלאחר ההתרחשות החווייתית ("ה'אני' המספר"). ובפרספקטיבה זו של נסיון השנים שעברו, הכולל גם היכרות פנימית עמוקה עם הספרות העברית והיידיית שנכתבה על תקופה זו, מקבלת כתיבתו של סדן את ייחודה מבחינה לשונית ותוכנית. מבחינה לשונית מצטיינת כתיבתו של סדן בסיגנון ברור וחרף: פיוטי עשיר מצד אחד, ומלא הומור ושנינות מצד שני. פיתגמים קצרים וקצובים, אימרות קולעות ומפולפלות וביטויים חדים עתירי חכמת-חיים משבצים את משפטיו, המורכבים מכל רובדי לשוננו במשך הדורות, במישחקי צירופים מיוחדים. תכונה

דב סדן, כתבי וידוי וזיכרון: ממחוז הילדות; ממעגל הנועורים; עיר ואם בעיני בניה; הוצאת עסיעובד, ביוזמת הוועד הציבורי.
ג. קרסל, כתבי דב סדן, ביבליוגרפיה, הוצאת עם עובד, תל-אביב, תשמ"א.

דב סדן

מיוחדת של סיגנון כתיבתו היא ההתדיינות הפילפולית בפיסק' אות הבנויות על משפטי-אבסורד (דבר וניגודו) ועל דרכי קישור פאראדוקסאליות, המצטרפים יחד להרמוניה סיגנונית מיוחדת במינה. לדוגמה:

"ר' משהלה, שנקרא בעירנו (ברודי - ש.ה.): ר' משה גלינר, ואילו בגלינא נקרא: ר' משהלי ברודר (...) גם בשעה שנודעה לו פטירתו של ניסילי, לא הדייר עצמו מהלצה. אמר: דרכו של זה שהיה מגדל שערות ראשו, וממילא לא פגם במצות פאה (...) באמת גידל שלא לשמה, אבל כבר אמרו: מתוך שלא לשמה בא לשמה. שמא תאמר, לא היתה לו מגבעת, מעיד אני עלי את כל בני העיר שהיתה לו מגבעת גדולה מלוח-התספורת של שעון הקיר. מגבעת היתה לו, אבל לא חבש אותה לראשו אלא לראש מקלו. אפשר סבר, שאין ראש אלא במקום שיש קדקד ומצא, שהקדקוד לא בראשו הוא אלא בראש-מקלו הוא, ואף שהקדקוד לא היה בראשו, אלא בראש מקלו, היתה בו דעת להבין שאין המגבעת יפה אלא לראש ואין ראש אלא אם יש קדקוד ולפי שהקדקוד לא בראשו הוא, אלא בראש מקלו, ממילא יפה המגבעת לראש מקלו"

(ממחזו הילדות, עמ' 91-90).

הייחוד בכתיבתו של סדן בולט בכניו: בתיאורים חיים של נתחי הווי, מאורעות ומצבים, המתקשרים זה לזה בדרך האסר ציאיזה הפולקלוריסטית, כאילו תוך אי-הבחנה בין מישורי המציאות השונים. היא מערכת עניינים השייכים למציאות שאינה קיימת באופן ממשי (כגון: תכנים היסטוריים, אמונות ודעות או בדיון ספרותי) בעניינים אקטואליים של המציאות הממשית-העכשווית, הדורשים התייחסות לגופם. עירבוב זה משקף את הראייה הקומית של סדן, הניכרת ברגישותו לגי' לויים של המצחק והמגוחך בחיי האדם והחברה. גילויים אלה מתייחסים בעיקר לאספקטים חיצוניים של מראה אדם ותנועותיו ושל מצבים שוליים שהוא נקלע אליהם. מבחינה זו, נבדלת כתיבתו של סדן בכרכים אלה מן הסאטירה המצליפה עד כאב של יוסף פרל ויצחק ארטור. כתיבתו של סדן מגלמת קומיות משעשעת, שלפי הגדרתו של אריסטו את הקומדיה ב"פואטיקה" (פרק ה'), מציגה את הכיעור הלא-רציני שבאספקטים פחותי-ערך של החיים, ועל כן אינה מכאיבה ומקוממת, אלא משעשעת ומעוררת צחוק והירהורים על הצד הנקלה שבטבע האדם.

מן הראוי לציין, שהצחק, שבו מגיב הקורא על הביטוי השנון שנותן סדן (מתוך האספקלריה של רוחו הבדוחה) להתנהגויות מגוחכות של אנשים בחברה היהודית בגולה, אין פירושו שסדן אינו רואה את הרצינות הכבדה שמאחורי הדברים המגוחכים ושאינו חש את הכאב שבסיטואציה היהודית הגלותית, שעל רקעה מתרחשות התנהגויות אלה. אדרבה, סדן מדע היטב לבעיה היהודית הגולה ולכאב הרציני שבלב אדם. אולם ייחודו בכך שהוא מקבל תופעות אלה כנתון, כעובדות ידועות מבחינה היסטורית וספרותית, ואליהן הוא מתייחס בשתי צורות: א. התייחסות הומוריסטית; ב. התייחסות פיוטית. התייחסות ההומוריסטית מעבירה את חוטי ההומור על פני קווי הגיחוך המזדקרים מתוך מצביאנוש אינדיווידואליים גלעגום. ואילו התייחסות הפיוטית חודרת לעצב ולצער שבחיי עם נרדף וחסר מגן בגלות ושותרת מהם פנינים שיריות של רגש וחוויה. רמז לשיריות זו אפשר למצוא בהקדמתו ל"ממחז הילדות" בדברים הבאים: "דומה היה עלי, כאילו מתוך הספר הזה נשמע משהו משירת-ילדים בפתח שריפת-העולם, שירה שאינה מחרישה את יריית התותחים, אך גם יריית התותחים אינה מחרשתה". התייחסות כפולה זו בולטת במיוחד בכרך הראשון "ממחז הילדות" וככרך השלישי "עיר ואם בעיני בניה".

הסיפור על משפחתו ועל הווי ימי ילדותו של המספר מעביר לפני הקורא פנורמה של דמויות אמיתיות בתיאורים קונקרטיים מפורטים, שהיסטוריונים, סוציולוגים ובמיוחד סופרים, המער ניינים בחומר אותנטי, יכולים להיעזר בהם. "הבית האדום" הוא הכינוי שניתן לבית אבות אבותיו של דב סדן, שבמשך ארבעה דורות המו בו "אבות ובנים, חתנים וכלות, דודים ודודות המולה גדולה" (עמ' 9), ועליה חולשת דמותו האדירה של ראש השושלת, ר' חיים הירש שפירא, אבי אבי זקנו של סדן. בזכות כוחו הפיסי ועז רוחו ניצל ממוות בטוח שזמם נגדו העגלון שונא היהודים, אשר הסיעו לכפר אחד לשחוט בהמה; ובשל אופיו התקיף התקרב לאווירה של מתנגדות ושל השכלה בתקופה שבה החלה החסידות לרכוש לה מהלכים בעירו. בנו ירשי, אבי אם אביו של דב סדן, ירש מאביו את אומנותו, מלאכת שר"ב, אך לא את תקיפותו ושכלתנותו. בשל נפשו הרכה, תמימותו ונטייתו להתלהבות, נמשך לחסידות, כשהוא עצמו מתרחק כל ימיו ממחלוקות וממדינים. אולם, דווקא להכעיס נעשה שלא בטובתו ציר למחלוקת קשה, שהתמקדה סביבו וסביב אחיו זלמן, שלאחר שירד מנכסיו ועזב את אמנותו (מסחר בשוורים), אחז אומנות אבותיו - שחיטה. את זלמן, שהיה מתנגד, החרימו החסידים בשצף-קצף, ואילו ירשי, שהיה חסיד, נפסל בכל תוקף על-ידי המתנגדים. כך נדחפו שני האחים, שהיו אוהבים זה לזה, לפולמוס צעקני, שכל משתתפיו שנאו זה את זה חרץ מעילת המחלוקת - האחים עצמם.

מצד אביאביו של דב סדן עומדת בראש שושלת שנייה דמותו של ר' ברל, אדם שופע בריאות והנאת-חיים, שעל שמו נקרא המספר בתחילה בשם ברל. בניגוד לאביו הלמדן, שהיה מגיה ספרי תורה, גדל ברל, שנתייתם בגיל צעיר משני הוריו גם יחד, כעם-הארץ ש"אינו ידע צורת אות" (עמ' 27). מנסיון חייו המרדדים של אביו הכיר ברל מהי טובתם של גבאים, "ממזרים רחמנים אלה... שאוכליה מתיים מרעב" (שם) והחליט ללמוד מלאכה, שמפרנסת את בעליה. הוא ברח מעירו והשכיר עצמו לבעל משרפות י"ש בכפר קטן (למרות כינוי הגנאי וינר, ערשה יין, שנחשב לפחיתות גדולה), ושם למד במקרה אומנות של חרש נחושת (ללא קשר לתעמולת המשכילים למלאכת-כפיים). ברוב חריצותו וחיותו התעשר ברל עושר רב, ואף-על-פיכך נמנעו גם המשכילים המשבחים את המלאכה מצד אחד, וגם בעלי-בתיים המחשיבים את העושר מצד שני, מלהשיא לו את בנותיהם. סופו שנשדך לר' יוסף אלקנה, יהודי עני מרוד המטופל בבנות, שאת כל ימיו כילה בכיתות רגליים להשגת הסכמות וכסף להוצאת חיבורי אביו בדרוש ובחסידות. על ר' אלקנה בטלן זה, שאשתו בלבד טרחה בהשאת בנותיו; נסבה הבדיחה הידועה: "נכנסה אשתו ואמרה לו: תמחול בטובה, יוסף אלקנה, תטריח את עצמך ותיכנס לתנאים של אסתר החיה; עמד ברישול מכסאו, לבש את הקפוטה והתחיל מתאנח, שהוא אנוס להתייגע בהכנסת היד לתוך השרוול: אוי, צער גידול בנים, צער גידול בנים" (עמ' 32).

בדיחה זו היא רק אחת משפע ההלצות והחידודים, הארוגים בסיפורים שמספר סדן על קורות משפחתו. קורות אלה נמסרות לקורא, לא בצורה כרונולוגית מסודרת, אלא "על דרך השיחה ושטפה, שפעמים מוקדם ומאוחר וקרוב ורחוק מעורכים בה כמעשה פסיפס..." (מדברי הקדמתו למהדורה הראשונה של "ממחז הילדות"). כך, למשל, לומד לקורא, לאחר הבדיחות והסטיות הספרותיות שבסיפור שלאחר נישואיו השלים ר' ברל לימודי תורה שחסרו לו בילדותו והתפרנס כמחג ב"אכסניה האדומה" שלו, אשר בה גרו בניו ובני בניו אחריו. באכסניה זו היו מתארחים מדי פעם מבריחי סחורות ומסייעים להכרחה, להקות זמרים ושחקנים שונים.

המשך חינוכו של המספר היה בבית ספר יהודי כללי ואחר כך בגימנסיה הממשלתית בברודי. תיאורי הדיוקנאות של מורים, חוקרים וסופרים, שנתקל בהם בתקופה זו מלאים הומור ושנינות לעומת זאת, תיאור החוויות ממלחמת העולם חתום בחותם האלגיה על צער הגלות ועל סבלה. "שבועיים לאחר ראשית מלחמת העולם, באו צבאות הרוסים, כבשו לשעה קלה את עירנו, הרגו כמה נפשות, שרפו כמה רחובות. העיר היתה ככבשה באלם נורא... צרור-הילדים ישבנו, צפופים ודחוקים, במבוא אפל, מוזהרים מפי הגדולים על חובת השתיקה, ומפחדים מפני רוח הנשימה שלנו, כאילו מתה כל העיר ואנו חייבים להסתיר חטא גדול שבנו, חטא החיים" (עמ' 283).

אימי המלחמה וסבלות הנדידה של יהודים עקורים ממקום מושבם, הבורחים מגורל השעיר לעזאזל בזמן כיבוש וחילופי שלטון, נותנים אותותם בהתפתחות הרוחנית של הנער סדן, המתוארת בכרך השני של זיכרונותיו, "ממעגל הנעורים". ניכר בו בכרך זה, שהוא נכתב סמוך לאחר השואה. הנגימה הבדוחה של ההומור המשעשע, שבכרך הראשון והשלישי, נתחלפה בכרך אמצעי זה בטון ענייני ורציני יותר, הנוטה מעט לצד הכתיבה ההיסטוריוגרפית, בשעה שהוא מספר על נדידות הפליטים היהודים, על מאמציהם הבלתי-נלאים לקומם את הריסות חייהם במקומות שהגיעו אליהם ועל הוויית-חייהם חסרת-השורשים ומשוללת-היציבות בארצות הגולה.

ביקרה אל מציאות מעוררת זו מתוארת בכרך "ממעגל הנעורים" הבריחה והנדידה של בני משפחתו של סדן אל העיר לבוב. שם המשיך הנער את לימודיו הכלליים בגימנסיה הפולנית, שבה לימדו מורים מובהקים, אשר נתפרסמו ברכות הימים כחוקרים וסופרים. בהשפעת מוריו כוונה התעניינותו של הנער סדן לחקר ספרות והיסטוריה. הוא עצמו התחיל כותב יומן מפורט כתשתית לספר דבריהמים. יש להניח שהרשימות ביומן זה סייעו למספר מאוחר יותר בשיחזור המפורט של תקופתו.

ניצחונות הרוסים בגליציה שהביאום להרי הקרפטים; מיבצר פשמישל שנפל בידי הרוסים לאחר מצור של 194 ימים על כל מגיניו - וכיניהם אביו של דב סדן - שנלקחו בשבי; הדיפת הרוסים חזרה ב-1915 ושובו של שלטון המונרכיה האוסטרית בסיום המלחמה ("יולי 1918" הוא שם הפרק האחרון שבכרך זה) - כל המאורעות האלה משמשים כציוני-דרך בתואי של התקופה ההיסטורית, שאותה מציר סדן במיסגרת הריאלית להתפתחותו הרוחנית. ראייתו החדרת לתופעות החיים וכישרון התבטאותו בכתב נובטים בתקופה זו ומבשלים דרך-כתיבה מיוחדת, המקשרת בקשר אינטגרלי אנכי ואופקי את הפכים הקטנים של חיי היומיום, על פרטי גילרייהם הקטנים, עם ההתרחשויות הגדולות בעלות המשמעויות הכלליות. בתקופה זו נעוצה גם ראשית התעניינותו של המספר באגודות הציוניות, החל מאגודת-הסתר "פרחי ציון", דרך "השומר" ו"השומר הצעיר" ועד לתנועת "החלוץ".

אפשר, אפוא לקבוע ללא היסוס כי לפנינו אוצר בלום של דברי זיכרון, הגות ופיוט בפרחה, המצטרפים בתשלובת מיוחדת, שיש בה מסימניו של סוג מיוחד במינו בכתיבה האוטר ביוגרפית. זהו סוג של ביוגרפיה פולקלוריסטית, שבה לא הדוקר מנטאציה המשוכתבת היא עיקר, אלא הסיפורים, המעשיות, החוויות והזיכרונות, כפי שהם שוטפים וזורמים בורם התודעה המבוקרת והמונהגת על-פי ראייתו החדרת והמקיפה של סופר שנון. יש צורך בסבלנות ובנשימה ארוכה, כדי לקרוא ברציפות את שלושת כרכי הזיכרונות של דב סדן; אבל מי שמתאזר בהן, מובטחות לו שעות רבות של הנאה וקורת-רוח יחד עם מחשבות מאלפות על טבע האדם ומנת חלקו בעולם.

אל חוויות המשפחה בבית-מזיגה זה מתייחס הפרק "בצערם של בתי ישראל בדודים". בפרק נוגע-ללב זה מתנצח סדן עם המשורר ח. נ. ביאליק, על שבתיאור הייסורים הכרוכים בפרנסת המוחג היהודי בשירו "אבי" התייחס רק לאספקט ההתבוננות וחילול הקודש, המתרחשים בבית-המזיגה כמשך היום, ולא נתן ביטוי לאספקט של חוסר-הבטיחות והאימה הנוראה, שסימרו את המוזג היהודי בלילה. בשעה זו, בייחוד בלילות "חשכה וסערה, כשבתי ישראל הפזורים בכפר כאילו נתפורזו יותר, הז'נדרמים הפורשים לפינות הרחוקות כאילו פרשו ביותר" (עמ' 54), היה המוחג היהודי נתון לשבטם של האכזרים השיכורים, שעשו בביתו כבשלהם, ניפצו בקבוקים וזוגיות, שברו שולחנות וכיסאות ואיימו על נפשו תוך התחסדות קנטרנית והתקלסות במעמדו הרפה.

מוטיב הכוח והחולשה הוא, בעצם, רעיון התשתית השולח את זיקוקיו לכל פרקי האוטוביוגרפיה שלפנינו. אם ביחס האזרחי שבין יהודים לגויים מתגלה מוטיב זה בעמדת-הכוח השחצנית של גויים בארצם מול המעמד החיישני של יהודים בנכר, הרי ביחס החברתי שבין יהודים ליהודים מתגלם מוטיב זה בעדיפות שזוכים לה העשירים התקיפים לעומת העניים, החלשים והמקר פחים. רגישותו של המפר לחלוקת בני-אדם לעשירים ולעניים בולטת לא רק בתכני הסיפורים, אלא גם בשמות הפרקים (כגון: "מזלה של משפחה שלא זכתה לעשירות יתירה"; "זכרונותיו של יתום"; "זכרונותיה של בת טובים"; "שמענו זכרונותיו של יתום בן עניים, שמענו זכרונותיה של בת מיוחסים עשירים ושל דודה המיוחס והעשיר כמותה" (כרך ג', עמ' 73).

בתיאור יחסים אלה מתחלף בדרך-כלל ההומור המשעשע באירוניה חריפה, הנעוצה בהכרה חסרת-אשליות של טבע האדם, המתגלם למשל, בתיאור הריאליסטי של יחס המלמד ב"חדר" לתלמידיו: "מה הועילה מידת חריצותו של מאיר'ל מטפורוב, שגם אהבת התורה שבו וגם ריכוז הנפש שבו נמשכו כממילא לשלחן ... אם האדום-האדום (כינוי למלמד - ש.ה.) לא ראה כל עניין להרשיבו אל השלחן הזה, משום שלא ראה כל עניין להתפאר, בפני אמו הענייה, בחריפות שכלו של בנה, אע"פ שהיה בו, בבנה המחוכם הרכה מן החריפות הזאת. מה הזיקה מידת עצלנותו של יוסי, שנקרא ירשיטושי, שגם אהבת השע' שועים שבו וגם פיזור הנפש שבו, כאילו ברחו ממילא מן השלחן ... אם האדום-אדום ראה להרשיבו אל השלחן הזה, משום שראה עניין להתפאר בפני אביו, סוחר הביצים העשיר, בחריפות שכלו של בנו, אע"פ שלא היה בו אפילו מעט מחריפות זו" (עמ' 145). לפי אותה נורמה פעלו גם כעסו ופרגולו של האדום-אדום, והוא נפרע בעיקר מילדים "שאבותיהם עניים ופניהם כעורים" בנימוק המתחסד שעליו להשלים להם בחומרה את החסר להם בחינוכם בביתם כשל ענייתם.

ב"חדר" זה טעם המספר מן העוקץ המר של דרכי ענישתו של המלמד האדום-האדום גם בגין עבירות על נורמה אחרת, הפעם בהתנהגות הילדים, שהיתה חשובה בעיני המלמד, והיא - חיפוי על התנהגותו האלימה של המלמד ואי-גילוייה להורים, ובמיוחד להורים העשירים. סדן הילד, נחשב בדרך-כלל בעיני המלמד כעשיר (בשל אכסניותו של אביו וקנו ובשל מסחרו של אביו), אבל משום שעבר על קריטריון "עליון" זה, (של שתיקה ביחס להתנהגותו של המלמד) בצורה משפילה ופוגעת כל כך, שהצלקת העמוקה שחרטה בנפשו לא נרפאה במשך שנים רבות. הוסיף על כאב זה גם הכינוי "עכבר ירוק" (עמ' 146), שכונה בפי ילדי ה"חדר" על מראהו החיצוני, שהיה פחות מצודד מזה של אחיו היפהפה.